

KONSTITUCIONALIZAM I USTAVNI DIZAJN U DEMOKRATSKOJ RECESIJI

CONSTITUTIONALISM AND CONSTITUTIONAL
DESIGN IN DEMOCRATIC RECESSION

Urednica **Biljana Đorđević**

Zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije
Udruženja za političke nauke Srbije

Proceedings of the 2018 Serbian Political Science
Association Annual Conference

**KONSTITUCIONALIZAM I USTAVNI DIZAJN
U DEMOKRATSKOJ RECESIJI**

CONSTITUTIONALISM AND CONSTITUTIONAL
DESIGN IN DEMOCRATIC RECESSION

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Urednica:
Biljana Đorđević

KONSTITUCIONALIZAM I USTAVNI DIZAJN U DEMOKRATSKOJ RECESIJI

Constitutionalism and constitutional
design in democratic recession

ZBORNİK RADOVA

sa redovne međunarodne konferencije
Udruženja za političke nauke Srbije

Proceedings of the 2018 Serbian Political Science
Association Annual Conference

Beograd, 2018.

IZDAVAČI:

Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE:

Nebojša Vladislavljević
Dragan R. Simić

UREDNIKA:

Biljana Đorđević

DIZAJN KORICA:

Jelena Šušnjar

LEKTURA I KOREKTURA:

Olivera Veličković

RECENZENTI:

Ilija Vujačić, Univerzitet Donja Gorica – Humanističke studije
Marko Simendić, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Dušan Spasojević, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

MEĐUNARODNI NAUČNI ODBOR:

Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Dimitri Sotiropoulos (University of Athens), Nermina Mujagić (Fakultet političkih nauka, Sarajevo), Ana Matan (Fakultet političkih znanosti, Zagreb), Nenad Marković (Pravni fakultet, Skopje), Keiichi Kubo (Waseda University, Tokyo), Tanasije Marinković (Pravni fakultet, Beograd), Bojan Todosijević (Institut društvenih nauka, Beograd), Ilija Vujačić (Fakultet političkih nauka, Beograd), Aleksandra Krstić (Fakultet političkih nauka, Beograd), Jelena Lončar (Fakultet političkih nauka, Beograd), Filip Ejodus (Fakultet političkih nauka, Beograd), Bojan Kovačević (Fakultet političkih nauka, Beograd)

TIRAŽ:

200 primeraka

ISBN:

978-86-6425-053-5

PRIPREMA I ŠTAMPA:

Čigoja štampa, Beograd

Božidar Filipović¹

*Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet*

Empirijsko istraživanje stepena autoritarnosti građana – interpretacije kvantitativnog indikatora

SAŽETAK

Problem validnosti je centralna tema našeg rada. Konkretno, zanima nas merenje nivoa autoritarnosti u empirijskom istraživanju. Želimo da ukažemo na potencijalni doprinos kvalitativnog pristupa ovom problemu. Pažnja je posvećena samo jednom indikatoru: „Bez vode je svaki narod kao čovek bez glave”. Ovo pitanje je korišćeno u nizu domaćih i međunarodnih istraživanja u poslednjih nekoliko decenija (South-East European Social Survey Project). Ono je početna tačka našeg kvalitativnog istraživanja. Cilj kvalitativnog istraživanja je bolje razumevanje značenja koje ispitanici pridaju navedenoj tvrdnji. Kroz polustrukturisane intervjuve došli smo do dubljeg uvida u interpretacije i odgovore na Likertovoj skali. Iako je kvalitativno istraživanje sprovedeno na relativno malom (kvotnom) uzorku od 20 ispitanika/ca, smatramo da su podaci interesantni i relevantni. Rezultati se javljaju kao izvesna vrsta dopune ili korektiva velike količine kvantitativnih podataka koji su do sada prikupljeni.

KLJUČNE REČI: *autoritarnost, validnost, anketa, kvalitativno istraživanje*

1 Kontakt: filipovic.bozidar1@gmail.com

UVOD

Pozitivizam je postavio temelje empirijskog istraživanja društvenih pojava na kojima su kasnije nastali brojni i raznorodni pristupi. Njegova pojava predstavlja prekretnicu od posebne važnosti za političke nauke koje su kategorijalni aparat dobrim delom nasledile od političke filozofije. Do XIX veka, misao o politici počivala je na razmatranjima koja nisu uključivala razvijen metodološki aparat za objektivno, sistematsko i pouzdano prikupljanje empirijskih podataka. Poznavanje istorije, jezika, filozofije i umetnosti bili su dovoljni za neretko pretenciozne zaključke o političkom sistemu ili kulturi jednog naroda. U tom pogledu, moderna misao o politici je utemeljena na novim metodološkim osnovama.

Savremeno empirijsko istraživanje određenog političkog fenomena podrazumeva čitav niz pretpostavki i procedura koje se moraju ispuniti. Jedan deo u tom nizu predstavljaju i metodološka pitanja na koja se mora pronaći zadovoljavajući odgovor. U težnji da što bolje spoznaju predmete svojih istraživanja društvene nauke se u velikom stepenu oslanjaju na reprezentativna anketna istraživanja. Ova vrsta istraživanja zauzima posebno i privilegovano mesto u sociologiji i ostalim društvenim naukama jer omogućava donošenje zaključaka o celokupnoj populaciji. Zato je od posebne važnosti kritičko propitivanje osnova na kojima takva istraživanja počivaju. Nažalost, metodološka istraživanja su relativno retka u našim društvenim naukama. Sa druge strane, u državama Zapadne Evrope i Severne Amerike odavno je prisutan kritički odnos prema tehnikama anketnog prikupljanja podataka sa ciljem daljeg unapređenja. Jedan od koraka u tom pravcu je i tzv. kognitivni intervju (cognitive interview), odnosno kognitivni test upitnika. U svakom slučaju, na tom polju se u poslednjih nekoliko decenija razvijao čitav niz tehnika procene različitih aspekata kvaliteta upitnika (Ericsson and Simon 1980; Jabine et al. 1984; Jobe and Mingay 1989; Cannell et al. 1989; DeMaio 1993; Blair and Presser 1993; Anderson et al. 2001; Presser et al. 2004; Geisen and Bergstrom 2002, 131–161; Miller 2014; Willis 2015). U našem radu ćemo posvetiti pažnju metodološkom pitanju konstruktivne valjanosti (Fajgelj 2010, 462). Konkretno, pozabavićemo se problemom merenja stepena autoritarnosti, odnosno indikatorom koji je korišćen u nizu istraživanja.

Na području Srbije (i bivše Jugoslavije) istraživanje društvene strukture i vrednosnih orijentacija građana ima decenijski kontinuitet (Lazić 1991; Lazić 2000; Lazić 2011; Lazić i Cvejić 2013; Lazić 2014; Lazić and Cvejić 2015; Lazić 2016). Mladen Lazić sa svojim saradnicima od osamdesetih godina XX veka sprovodi ovakva istraživanja na reprezentativnom uzorku. Konkretno, reč je o sledećim istraživanjima: „Istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* sprovedeno je na području cele SFRJ, krajem 1989. godine, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Podaci su prikupljeni na uzorku od 13.422 jedinice. [...] Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne*

promene u periodu društvene transformacije sprovedeno je u okviru šireg projekta SEESP (South East European Social Survey Project) na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 2003–2004. Od ukupnog broja analiziranih ispitanika, koji je iznosio 2997 [...]. Najzad, istraživanje *Promene osnovnih struktura srpskog društva* realizovano je na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2500 ispitanika” (Petrović 2013, 381). U navedenim istraživanjima korišćeno je više indikatora (iskaza) za merenje stepena autoritarnosti (Pešić 2016, 374–425), ali u radu ćemo pažnju posvetiti samo jednom: „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave”. Veća saglasnost sa iskazom (na Likertovoj skali) odgovara većem stepenu autoritarnosti i obrnuto.

Problem valjanosti merenja stepena autoritarnosti pristupili smo sprovodeći zasebno, kvalitativno istraživanje. Na koji način i zašto? „Cilj kvalitativnog metodološkog istraživanja je bolje razumevanje interpretacija iskaza, tj. pokušaj provere (smisaone) validnosti iskaza. Ono se stoga može posmatrati kao doprinos istraživanju konstruktivne valjanosti (validnosti) instrumenta istraživanja (Fajgelj 2010, 462), koja se ograničava na nivo interpretacija značenja od strane ispitanika. U radu ćemo se ograničiti na samo jedan segment problema validnosti – interpretacije iskaza od strane ispitanika. Naše kvalitativno metodološko istraživanje sprovedeno je na relativno malom kvotnom uzorku od 20 ispitanika. Svi ispitanici trajno su nastanjeni na teritoriji grada Beograda. Struktura uzorka po polu i starosti odgovara karakteristikama opšte populacije Beograda. Istraživanje je sprovedeno, sa izvesnim prekidima, u periodu od oko godinu dana, tokom 2016. i 2017. godine. Ispitanici su posle svakog iskaza davali odgovore koji su ponuđeni na Likertovoj skali, a nakon odgovora svakom ispitaniku je postavljeno pitanje ‘Kako ste Vi razumeli ovo pitanje?’. U zavisnosti od odgovora ispitanicima su postavljana i potpitanja (koja su se takođe odnosila na delove tvrdnje ili sam odgovor) kako bi se bolje razumela njihova interpretacija iskaza” (Filipović 2018, 244–245).

NALAZI ISTRAŽIVANJA

Niko od ispitanika/ca nije imao problema sa razumevanjem pitanja, odnosno iskaza. Načelno, moglo bi se reći da je shvatanje pojma ‘vođe’ i simbolički ‘privuk’ koji nosi sa sobom bilo odlučujuće za ispitanike/ce koji se nisu slagali sa iskazom. Struktura odgovora na Likertovoj skali je sledeća: ‘u potpunosti se slažem’ – dva ispitanika/ce, ‘slažem se’ – osam ispitanika/ce, ‘niti se slažem, niti se ne slažem’ – dva ispitanika/ce, ‘ne slažem se’ – šest ispitanika/ce, ‘u potpunosti se ne slažem’ – dva ispitanika/ce. Niko od ispitanika/ca nije odgovorio sa ‘ne znam’.

Ispitanici/ce koji nisu bili saglasni sa iskazom smatrali su da je koncept vođe 'prevaziđen'. Dvojica ispitanika su pitanje doveli u vezu sa Aleksandrom Vučićem kao najistaknutijim političkim akterom.

Ispitanik: Mislim da je jasno na koga sam pomislio i koju situaciju [smeh].

B. F.: Na koga si pomislio?

Ispitanik: Pomislio sam na našeg velikog opscenara i na našu političku situaciju. I...

B. F.: Ko je veliki opscenar? Moramo zbog transkripta.

Ispitanik: Aleksandar Vučić.

B. F.: Dobro.

Ispitanik: I ne samo zbog toga, nego što uvek mislim da je sistem bitniji za funkcionisanje, a ne pojedinac, to jest vođa.

B. F.: Šta za tebe znači narod bez glave? Da je narod bez glave.

Ispitanik: Gde?

B. F.: U samom iskazu.

Ispitanik: Ja mislim da to znači da živi u zemlji u kojoj ne postoji sistem koji funkcioniše.

B. F.: A koje su posledice odsustva vođe po narod?

Ispitanik: Nema posledica.

B. F.: Dobro.

Ispitanik: Ako mislimo na vođu kao na pojedinca (samozaposlen arhitekta, 33 godine, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

B. F.: OK. E sada mi reci kako si razumeo ovaj iskaz?

Ispitanik: Pa evo ti živimo u zemlji gde imamo vođu koji je... čovek je ono... neću da psujem. Znaš. Apsolutno se ne slažem.

B. F.: Ali reci mi šta misliš. Ne moraš da psuješ.

Ispitanik: Pa ne mogu, znaš, ne podržavam nikakva poltronstva. Ne podržavam ništa što se danas... ono stvaranje kulta ličnosti, što čovek radi masovno. Dovođenje svojih nekih... Pričam opet o politici. Otišao sam u politiku, ali dajem konkretan primer. On je vođa. Nisam se slagao ni sa Titom koji je bio pet puta normalniji. Mislim, nisam se slagao, nisam bio ni rođen tada... Ne volim totalitarizam nijedne vrste. Tako da ne volim ni to. Čim imaš vođu, vođa je neprikosnoven, a to je užasno (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „ne slažem se”).

Ostali ispitanici/ce koji se nisu saglasili sa iskazom ograničili su se na kritiku uloge vođe kao takvog, odnosno na samo značenje pojma.

Ispitanik: [smeh] Četiri, ne slažem se.

B. F.: Kako si razumeo ovo pitanje, ovaj iskaz?

Ispitanik: Nama vođa nije bitan, ideal je uvek iznad. A bukvalno je tako. Znaš kako kažu i ovca se može popeti na planinu, ali opet će samo blejati. Mi kao narod težimo nekom vođi, znaš ono Sloba, Tito ranije. Pastir, ne znam, Mojsije. Ali vođa... možemo mi i bez vođe. Vođa je više tu kao neka naša fikcija. Kao neki naš spasitelj koji će nas voditi, rukovoditi i na kraju kao spasiti. Mada to je samo... Vođa je utopija. Samo plod neke naše mašte i neke kao želje. Jer smo mi u konstantnoj potrazi za vođom koji će biti svemoćan. Koji će... tako da nam vođa nije... mi nismo obezglavljeni kao narod, bez nekog vođe.

B. F.: A reci mi, ovaj deo 'narod bez glave' šta za tebe znači narod bez glave?

Ispitanik: Može se protumačiti na više načina. Dobro, ovde jasno implicira da je... na nekog vođu, predsednika, diktatora, ne znam, nekog političkog rukovodioca. A može biti narod vez glave, bez trunke mozga u sebi. Bez jasne orijentacije, bez ravnoteže. Srlja iz kapitalizma u tradiciju, onda... Deluju izgubljeno. Čovek bez glave deluje izgubljeno. Mislim, to je naravno logično. Čovek bez glave zvuči... ne znam, odvratno. Glava, znaš, glava kao najvažniji organ (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se”).

B. F.: Sada mi recite kako ste Vi razumeli ovaj iskaz?

Ispitanik: Kako sam razumeo? Da moramo da imamo vođu po svaku cenu, da smo kao ovce bez vođe. Da ništa ne znamo bez njih. Tako da ja mislim da to baš nije tako.

B. F.: A recite mi šta za Vas znači da je narod bez glave?

Ispitanik: Znači da ne znamo da razmišljamo bez drugoga. Znači da vođa mora sve umesto nas. I da razmišlja i sve, a mi smo...

B. F.: A koje su posledice odsustva vođe po narod? Ako mislite da ih ima?

Ispitanik: To je potpitanje?

B. F.: Da, moje potpitanje.

Ispitanik: Kako, koje su?

B. F.: Koje bi bile posledice odsustva vođe po narod? Ako mislite da ima bilo kakvih. Dakle, kad nema vođe.

Ispitanik: Ako nema vođe da budu posledice?

B. F.: Da, da li ima nekih posledica?

Ispitanik: Pa ja mislim da nema (portir, 61 godina, odgovor: „ne slažem se”).

B. F.: E sada mi reci kako si razumela ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa kao... svaki narod je kao čovek bez glave. Pa mislim ne smatram da bi trebalo da postoji vođa da bi... ne smatram da narod treba da ima nekog vođu da bi mogao da funkcioniše ili nešto...

B. F.: A reci mi šta za tebe znači da je narod bez glave? Kako si to shvatila? Naravno, u pitanju je metafora. Na šta si pomislila kada si pročitala?

Ispitanica: Pa dobro, pa da je bez razmišljanja. Mislim da ne razmišljaju...

B. F.: A koje su posledice odsustva vođe po narod? Koje bi bile?

Ispitanica: Vođe po narod?

B. F.: Da li ima uopšte nekih posledica?

Ispitanica: Pa ja mislim da nema (studentkinja, 22 godine, odgovor: „ne slažem se”).

B. F.: Kako si shvatio ovaj iskaz?

Ispitanik: Pa verujem da treba da postoji sistem, a ne vođa. Malo je to prevaziđeno. Bilo nekada, danas mislim da ne.

B. F.: A šta za tebe znači da je narod bez glave u ovom iskazu, kako si to shvatio, taj deo? Ako si imao neku asocijaciju, ako nisi sasvim u redu.

Ispitanik: Pa na narod bez glave ne, ali pošto je povezano sa ovim vođa kao neko ko... znaš, čovek bez glave ne razmišlja. Mora neko da misli za njega. Mislim, da nema potrebe da jedan misli za sve, nego da imaš sistem. Sistem misli za tebe, jedni mislimo za druge.

B. F.: Dobro. A da li si pomislio na neke posledice. Rekao si da...

Ispitanik: Ne slažem se da treba da imamo vođu. Mislim, ne znam konkretno pitanje, na šta se misli. Na vođu kao na predsednika države, pa tako neka funkcija. Ali kod nas ako posmatraš funkciju predsednika, premijera u poslednjih 20 godina, pričamo o delu koji ja znam, za koji se sećam, mislim da nema potrebe da imamo jednog da on objedini sve funkcije. Da on donosi odluke. To ti je ono proširenje nadležnosti predsednika Rusije, Amerike, pa sad i Turske. Kod nas predsednici nemaju takve nadležnosti, ali se mešaju u sve. Mislim da takvo nešto ne treba, da nije dobro. Imaš dobar primer kako sistem funkcioniše u Švedskoj, gde ljudi i ne znaju ko obavlja koju funkciju, a sistem radi ko sat (santarno-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „ne slažem se”).

Ispitanica: Nemoj molim te. Kakav crni vođa!

B. F.: Sada mi recite, morate... zbog ovoga je važno...

Ispitanica: Ma ne slažem se uopšte.

B. F.: Pet?

Ispitanica: Jedino kada kralj dođe na čelo onda možemo da pričamo.

B. F.: E sada ovde kaže 'bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave'. Kako ste shvatili ovo, šta znači narod bez glave? Odnosno, da je kao čovek bez glave?

Ispitanica: Pa valjda narod odlučuje, a ne jedan čovek. To je strašno ako jedan čovek odlučuje za celu naciju. Ja to tako shvatam. Onda nema ni demokratije, onda nema ništa, je l' tako. Onda smo stvarno bez glave.

B. F.: A da li mislite da postoje neke posledice, neke negativne ili pozitivne posledice, odsustva vođe po narod?

Ispitanica: Ma ne, kakvi (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

Ispitanik: Pa ne slažem se.

B. F.: Sada mi reci kako si shvatio ovo pitanje?

Ispitanik: Pa u smislu, na prvu, kao bez vođe, nekog diktatora ili bilo šta, u to ne verujem. I ne slažem se sa tim. Ali kao vođi nekog ko će da bude na čelu nekog kolektiva ili nekog društva ili nekog... ne mislim opet da je kao čovek bez glave, ali mislim da je potrebno ljudima da imaju nekog u koga će da veruju. U nekog vođu (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se”).

Sa druge strane, ispitanici/ce koji su bili saglasni sa navedenom tvrdnjom uglavnom su pokušavali da ukažu na važnost postojanja vođe. Značaj njegove uloge su videli u organizovanju društva i održavanju reda.

Ispitanica: Slažem se. Dvojka.

B. F.: Sada mi reci kako si shvatila ovaj iskaz?

Ispitanica: Kako sam shvatila? Pa shvatila sam više nego što... što bi možda bilo ko pomislio. Nisam pomislila na vođu države, iliti predsednika, premijera vlade. Shvatila sam to kao nekog... generalno. Nisam shvatila stvarno kao... u momentu kada sam razmišljala, onda nisam shvatila kao da je to premijer iliti predsednik, nego sam shvatila prosto narod kao narod... i prosto mora da postoji neko ko će da neke odluke donosi. Neko da... u ime nekoga nešto govori, odlučuje ili... Tako da u tom smislu se slažem (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se”).

Ispitanik: Slažem se.

B. F.: Šta za Vas znači da je narod bez glave? Kako Vi razumete taj deo iskaza?

Ispitanik: Pa ono da ga neko... da ga usmerava. Da mu sugeriše interese države. Da živi po pravilima. Plaća se porez, tako nešto (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se”).

Ispitanik: Opet, slažem se.

B. F.: Kako si ti razumeo?

Ispitanik: Moraš da imaš nekog onog koji će da te vodi. To mi je logično, e sad, opet ja pričam i u firmi i u državi. Sad sam otišao malo dalje (radnik – viljuškarista, 35 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Sada mi reci kako si ti shvatio ovaj iskaz?

Ispitanik: Pa otprilike kao i ovo za kolektiv.

B. F.: U kom smislu?

Ispitanik: Pa u smislu da jedan čovek može voditi ka ostvarenju jednog cilja više ljudi i to je mnogo bolje nego da više ljudi ide na više ciljeva.

B. F.: Dobro. U kom smislu je bolje? Šta znači bolje? Efikasnije?

Ispitanik: Više ljudi će lakše ostvariti bilo šta nego jedan čovek. A ako jedan čovek vodi više ljudi to se dešava (grafički dizajner – samozaposlen, 37 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Dobro. E sada kako ste Vi razumeli ovo pitanje?

Ispitanica: Slažem se, mora čovek neki da vodi državu. Ne može država bez predsednika, bez ovog, bez onog.

B. F.: A šta znači da je narod bez glave? Kako ste to shvatili?

Ispitanica: Pa to znači da ako nema vođe, znači čovek ništa nije. Šta ja mogu da mislim ako nema neko da rukovodi time (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”).

B. F.: Kako si shvatila ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa na primer kao predsednik republike, države. Uopšte neko mora da... da li predsednik, da li porodica, neko mora da ima neku glavnu reč. Mora neko da bude prvi, kako da kažem, vođa (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: E sada mi recite kako ste shvatili ovaj iskaz?

Ispitanica: Znae kako, kako se ono kaže... Ovako sam ga shvatila, dakle, da morate da imate nekog domaćina u kući, je l' da. Znači, neko ko je dovoljno kadar, ko je dovoljno spreman, ko je dovoljno voljan da preuzme to da bude neka vrsta lidera. Ne znam koliko stepenica iznad okoline. Znači jednu, ali da bude negde zvezda vodilja. To je lepo imati i u tom smislu... ovaj Vaš šire... znači ja sam sada svela na najmanje, na kuću, znači na mikrosvet. Ovo je već za jedan narod. Mislim da zakon rulje, nažalost, svugde važi i vrlo je vidno. Ali ne možete da nastupate tako u komunikaciji sa drugim narodima, sa svetom. Mora da postoji neki red u nečemu, e u tom smislu sam mislila da se slažem (nezaposlena, 55 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Sada mi reci kako si razumela ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa vidi ovako, nažalost, razumela sam ga vođena ovim što se nama trenutno dešava. Pa ti imaš osećaj negde valjda... vođu doživljavamo... nažalost, ja sam pomislila na Aleksandra Vučića [smeh], ali ne na njega kao da on treba biti vođa, već da prosto zaista mislim da svaki narod... i u porodici i u firmi mora da se zna ko je glavni. Ali ne mislim da vođa treba da bude bukvalno vođa. Ne sviđa mi se naziv vođa kao vođa u principu. Ali mislim da svaka zajednica, kakva god, najmanja, najveća, mora da prosto postoji neko ko brine o svemu (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”).

B. F.: Reci mi kako si razumela ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa mislim da mora da ipak, ako gledamo tako kao narod, da mora neko da stoji... koliko-toliko da vodi nešto. Da ne može baš svako na svoju stranu da ide (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „slažem se”).

U navedenim odgovorima se ne može uočiti problematičnost validnosti indikatora. Ispitanici i ispitanice pokazuju razumevanje za leadersku ulogu vođe u organizovanju i usmeravanju jednog društva, odnosno države. Ispitanike/ce koji su se slagali sa iskazom smo pitali i kakve su posledice odsustva vođe po narod. Gotovo svi ispitanici/ce – saglasni sa iskazom – eksplicitno navode anarhiju, rasulo i haos kao najveće potencijalne opasnosti. U jednom slučaju se ovakav odgovor javlja iako ispitanik (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem”) ima ambivalentan odnos prema iskazu. Takođe, jedna ispitanica 'anarhiju' i 'rasulo' ne navodi eksplicitno, ali nudi veoma sličan opis mogućih posledica (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”). Pored ovakvog viđenja, javlja se i objašnjenje u kojem se narod vidi kao 'stoka' koju treba dovesti u red (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A koje su posledice odsustva vođe po narod?

Ispitanik: Anarhija, svako za sebe. Svako ima svoje mišljenje, što se kaže. Svako vuče na svoju stranu. Opet ovo, ima vođa pa on ima kodeks neki ponašanja (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A koje su posledice odsustva vođe po narod?

Ispitanik: Pa ništa, bilo bi anarhije. Po meni, ono, svako bi bio glavni (radnik – viljuškarista, 35 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Da je narod bez vođe kao čovek bez glave. Na to sam mislio. Kako si shvatio taj deo u ovom iskazu?

Ispitanik: Pa narod je hiljadu čudi, razumeš, hiljadu misli, hiljadu ideja [smeh]. I to ne vodi praktično ničemu ako nema ko to da kanališe i da...

B. F.: A koje bi bile posledice odsustva, dakle, šta bi bilo...

Ispitanik: Anarhija.

B. F.: Anarhija?

Ispitanik: Anarhija (grafički dizajner – samozaposlen, 37 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Sada mi reci kako si ti shvatila ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa smatram da treba da postoji neko sa idejom i da se taj čovek prati. U suprotnom je anarhija. U tom smislu apsolutno se slažem. Ali, opet, s obzirom na to da smo kroz istoriju imali priliku da vidimo Hitlera. Eto sada je Erdogan i tako ti neki malo, ovaj, žešći, kako bih rekla, političari koji više naginju

autoritativnoj vlasti, totalitarnoj da kažem, u tom smislu neću da kažem da se u potpunosti slažem. Inače bih se u potpunosti slagala, jer treba ipak razlikovati fanatizam od vođe (studentkinja, 24 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A koje bi bile posledice odsustva vođe po narod? Dakle, da nema vođe, šta bi se desilo? U smislu kakve bi bile posledice?

Ispitanica: Pa mislim da je nekako rasulo. Ja to shvatam tako, kao neko rasulo. Kako bi? Mora da postoji neka forma, ne znam, neki okviri ponašanja, bilo čega (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A koje su posledice ako nema tog nekog ko upravlja? Da li si možda pomislila na nešto? Šta bi odgovorila? Ako nemamo tog vođu, kako god da ga ti razumeš...

Ispitanica: Ja mislim rasulo opšte. Mislim da bi opšte rasulo bilo. (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”).

B. F.: E sada mi reci kako si shvatio ovaj iskaz?

Ispitanik: Pa recimo to je diskutabilno, zavisi od podneblja, od naroda. Jer ako ne postoji neki vođa to vrlo lako može da se pretvori u anarhiju, što nije dobro nikako.

B. F.: A kažeš zavisi od podneblja. Gde važi, gde ne važi?

Ispitanik: Pa kod nas važi. Mislim da smo mi dosta anarhičan narod. I nama treba vođa. E sad, poenta priče je da taj vođa bude korektan, pravičan itd. (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem”).

B. F.: Ako toga nema, njega nema, vođe nema, koje su posledice? To je ono što te pitam.

Ispitanica: Pa posledice su sve ovo što sam rekla, što on nosi i njegova uloga nosi. Da su jednostavno... e sada, ne može da kažeš da su bez vlade ili bez predsednika ili da nema ko da odlučuje. Nego prosto narod je jedna [smeh] ...

B. F.: Slobodno reci.

Ispitanica: Pa narod je jedna... ajde, ne znam da li da kažem, ali stoka jedna koju treba... jednostavno... bez vođe ne može (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A koje su posledice ako nema vođe? Koje su posledice po narod?

Ispitanica: Može da se zarati, može da se pravi uzbuna, može da se tučemo, može svašta (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”).

B. F.: A ako nije ispred neko šta to ne funkcioniše, šta bi se desilo po tvom mišljenju?

Ispitanica: Nastao bi haos. Ljudi bi se previše opustili i vladao bi haos (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „slažem se”).

Na kraju, ispitanicima/cama smo postavili i pitanje ko je za njih primer dobrog vođe. Nisu svi ispitanici/ce mogli da navedu primer dobrog vođe, zato ćemo ovde navesti samo one koji su dali konkretne odgovore.

B. F.: Sada mi reci ko je za tebe primer dobrog vođe. Znači, ne mora aktuelni. Uopšte, za bilo kog vođu.

Ispitanik: Ne znam, prvo mi pao [na pamet] car Dušan Silni [...]. Zato što je on bio uspešan u tome što je radio. A inače nemam pojma ko bi još mogao da bude.

B. F.: Kada kažeš uspešan na šta misliš?

Ispitanik: Uspešan u smislu vođenja te srednjovekovne države. Proširenja te države. I tako to. Sve što je bilo 'in' u to vreme [smeh].

B. F.: Je l' ti pada na pamet još neki vođa? Ako ne, sasvim je u redu, dovoljno je.

Ispitanik: Pa, ne znam, pao mi je na pamet Šarl de Gol.

B. F.: Aha, zašto on?

Ispitanik: Pa on mislim da je bio 'cool', da je vodio nezavisnu politiku. U odnosu na sadašnju Francusku, na primer.

B. F.: Dobro.

Ispitanik: I vozio ga je moj deda pa zbog toga (samozaposlen arhitekta, 33 godine, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

B. F.: Imaš neki primer, kao istorijski...

Ispitanik: Pa istorijski, ajde gledam. Lupam, Britanija i Britanci su imali problema. Uvek su imali dobre poslove, dobre plate. Imali su problem sedamdesetih, osamdesetih godina sa huliganizmima, ovim-onim. Došla Margaret Tačer i sredila stvar što se tiče tih nekih stvari. Ne, apsolutno, ali je sredila. Dajem ti sada taj primer. Neko ko dođe... žena koje su se i grozili, ali su je poštovali.

B. F.: Je l' ti pada na pamet neko kod nas? Ne ne sada, nego bilo kada u prošlosti.

Ispitanik: Kod nas?

B. F.: Ne mora da bude samo Srbija.

Ispitanik: Pazi, osim kralja Petra. Znači nekada ga je narod voleo, cenio, poštovao. Da je išao sa njim i u Albaniju, i na Krf i ovamo i onamo. A kad je opet i došao na vlast tu je bilo kontroverzi. Podeljene dinastije, ovamo-onamo, znaš. Čovek koji je bio cenjen, poštovan, uvažavan od strane svih, razumeš. Kao niko kao kralj Pera, ajde da kažeš. Svi pre njega, posle njega to su bili ili samoživci ili ovakvi-onakvi. I na kraju, završavali su kako su završavali (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „ne slažem se”).

B. F.: Sada mi reci ko je za tebe primer dobrog vođe?

Ispitanik: Uh, sada si me zatekao.

B. F.: Znači ne mora da bude živ. Bilo kada bilo koji vođa.

Ispitanik: Dobar je bio Gadafi.

B. F.: Zašto?

Ispitanik: Zato što se... Mislim OK, koliko sam čuo... Ali opet u principu se trudio. Mislim da je uradio bar 80 posto tog nekog cilja da obezbedi svaku materiju, svako živo biće. Prvo u svojoj zemlji. Mislim, OK prvo u svojoj kući, dvorištu, naravno. Ali da svaki stanovnik ima neke najosnovnije, najelementarnije stvari. Znači od mesta stanovanja, stana, kuće. Od školovanja, zdravstva, pa tek onda ostalo (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se”).

Ispitanica: Da, da. Pa ja ne znam, ja sam iz tog perioda, ovaj... kada je vladao Tito, pa sada ne znam. Mislim, sa jedne strane jeste bio dobar, sa druge ne znam, moguće da je tu bilo i nekih drugih interesa i uticaja sa strane, ali ovaj...

B. F.: A neko ko nije sporan na neki način? Postoji neki vođa... kažem ne mora ni Srbija, ne mora da bude živ. Da li Vam pada bilo ko?

Ispitanica: Ne, ne pada mi baš niko na pamet (penzionerka, 63 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem”).

Ispitanica: Ne, ne, nego ne radi mi baš mozak. Tražim oblast, ili zemlju ili istorijski period ne bih li se fokusirala da ga ono... što pre kažem [dugačka pauza u odgovoru]. Trenutno mi padaju na pamet samo... bukvalno vođe, ne znam zašto je to tako. Mislim na vrstu... ne na vrstu, na generale, na oficire... (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Ko je za Vas primer dobrog vođe?

Ispitanik: Tito, što je bio.

B. F.: Još neko možda?

Ispitanik: Ne.

B. F.: Ne, dobro (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Dobro. Reci mi ko je za tebe primer dobrog vođe? Bilo kada, bilo gde.

Ispitanik: Josip Broz Tito [smeh].

B. F.: Još neko? Ako možeš da se setiš. Ako ne možeš, dovoljno je.

Ispitanik: Pa ne znam... (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem”).

B. F.: A ko je za tebe primer dobrog vođe? Onakav kakav bi po tebi trebalo da bude. U tom smislu.

Ispitanica: Da kažem vođa sa utakmica [smeh]?

B. F.: Možeš kako god, bilo ko. Dakle, ne mora čak ni sada da bude aktuelan. Nego uopšte primer dobrog vođe, bilo kada, bilo koji.

Ispitanica: Vođa?

B. F.: Da.

Ispitanica: Pa ne znam.

B. F.: Možeš da kažeš bilo koje ime, uopšte ne moraš da se ograničavaš.

Ispitanica: Ja bih rekla ovaj vođa sa utakmice. U smislu...

B. F.: Vođa navijača?

Ispitanica: Da, navijača. A ovako inače...

B. F.: Ako imaš još nekog? Ne? Dobro (studentkinja, 22 godine, odgovor: „ne slažem se”).

B. F.: A ko je za Vas primer dobrog vođe? To je moje potpitanje. Ko bi bio primer dobrog vođe, ako može neki primer da se da, ako ne može...

Ispitanica: Pa meni Vučić (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem”).

Ispitanica: Vučić. Da. On mi je baš onako... (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: Ne, ne. Taman posla. Ko je za Vas primer dobrog vođe, ako možete da navedete neki primer.

Ispitanica: Biće jako subjektivno, ali kada sam pričala sve ovo setila sam se svog oca (nezaposlena, 55 godina, odgovor: „slažem se”).

B. F.: A je l' možete da mi navedete primer nekog dobrog vođe? Za Vas. Ko je za Vas?

Ispitanica: U Nemačkoj što je bio Vili Brant, kancelar. A to je bio čovek svih vremena, stvarno (penzionerka, 75 godina, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

Odgovori na poslednje potpitanje otvaraju nedoumice u vezi validnosti indikatora. Za razliku od odgovora na druga potpitanja ovde se javljaju stavovi koji nisu konzistentni sa skorovima na Likertovoj skali. Konkretno, da li se može reći da ispitanik/ca pokazuje nizak stepen autoritarnosti ukoliko smatra da je dobar vođa Gadafi, Tito, Dušan Silni ili Aleksandar Vučić? U izvesnoj meri problematični su i odgovori koji se odnose na Šarla de Gola i Margaret Tačer. Ispitanik poslednju navodi kao političarku koja je „sredila stvar” sa navijačima, odnosno problemom huliganizma. U javnom mnjenju ovaj slučaj se često ističe kao primer 'čvrste ruke' i drakonskih kazni koje su dovele do navodnog ili stvarnog rešenja određenog društvenog problema. Ipak, smatramo da se tumačenju ovih odgovora mora pristupiti opreznije. Imajući u vidu da ispitanicima/cama nismo postavili bilo kakve okvire za navođenje primera dobrog vođe oni nisu nužno morali uzimati u obzir sam iskaz (indikator). Potpitanje se može razumeti i kao 'novo' zasebno pitanje. Razlozi za isticanje baš navedenih primera ne moraju imati veze sa autoritarnom prirodom vlasti navedenih vođa (ovo važi sigurno za makar neke od njih). To se možda najjasnije vidi u

slučaju ispitanika koji navodi Gadafija kao primer dobrog vođe (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina). Objašnjenje ovog ispitanika se tiče poboljšanja (stvarnog ili navodnog) materijalnih uslova stanovništva Libije, a ne političke prirode njegove vladavine. Dakle, oni mogu biti navedeni kao dobre vođe iz nekog drugog razloga. U svakom slučaju, izuzetak u odnosu na ostale odgovore predstavlja samo jedna ispitanica koja je odrasla u Nemačkoj i kao primer navodi Vilija Branta.

UMESTO ZAKLJUČKA – VREDNOSNA NEKONZISTENTNOST ILI PROBLEM VALIDNOSTI INDIKATORA?

Indikator se u većini slučajeva pokazuje kao pouzdan. Ispitanici/ce nisu smatrali da je iskaz nejasan ili dvosmislen, te su relativno brzo odgovarali na postavljeno pitanje. Takođe se može uočiti konzistentnost u pogledu odgovora ispitanika/ca na potpitanja koja smo postavljali nakon iskaza. Moglo bi se reći da pojam vođe, zahvaljujući svom simboličkom 'naboju', kod ispitanika/ca stvara različita tumačenja iskaza. Dok je za jedne postojanje vođe garant stabilnosti i odsustva anarhije, za druge sam pojam budi asocijacije na neželjenu ulogu političkih aktera. Za jedan deo ispitanika/ca (koji se ne slažu sa iskazom) vođa nije potreban, već ureden sistem koji bi omogućio 'normalan' politički život. Takođe, neki od njih ističu da bi prihvatanje uloge vođe (odnosno slaganje sa iskazom) značilo da građani nisu sposobni da samostalno donose odluke.

Jedino značajno odstupanje uočili smo kod (pot)pitanja u vezu sa (istorijskim) primerom (dobrog) vođe. Nažalost, svaki istraživački pristup ima svoja ograničenja, a ova trivijalna tvrdnja u jednakoj meri važi i za metodološka istraživanja. Imajući navedeno u vidu veoma je teško deciderano se odrediti prema značaju odgovora ispitanika koji se javljaju u slučaju ovog potpitanja. Postoji više razloga zašto moramo biti oprezni u donošenju zaključka. Problem se javlja u slučaju ispitanika/ca koji se ne slažu sa iskazom (svi osim jedne ispitanice), odnosno zauzimaju neutralan stav (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“). Iako se ne slažu sa iskazom ovi ispitanici/ce nude odgovore (na potpitanje) za koje bi se moglo reći da ukazuju na prisustvo autoritarnih vrednosti.

Ukratko, javlja se dilema da li je validnost indikatora dovedena u pitanje ili se radi o sukobu različitih i međusobno suprotstavljenih vrednosti koje su prisutne kod ispitanika/ca. Ne možemo dati konačan odgovor, ali treba imati u vidu nekoliko 'olakšavajućih okolnosti' po validnost indikatora. Iako su navedeni ispitanici/ce zauzeli negativan stav – pa time i prema tako definisanoj ulozi vođe – ovaj termin smo koristili u nastavku razgovora, odnosno pomenutom potpitanju (primer dobrog vođe). Pojam vođe smo u razgovoru (nakon odgovora ispitanika/ca na Likertovoj skali) mogli zameniti i nekim drugim terminom. Tako smo možda mogli postavljati potpitanja koja bi umesto reći vođa

bila formulisana kroz pojmove kao što su „lider” ili „državnik”. Ipak, za takvo rešenje se nismo opredelili kako bismo u nastavku razgovora (nakon odgovora na Likertovoj skali) ostali što bliže samom sadržaju tvrdnje („Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave”). Ali izabrano metodološko rešenje (unutar našeg istraživanja) nosilo je opasnost sugestivnog potpitanja koja ispitanika/cu 'vraća' na pojam koji je u prvi mah odbacio. Tražiti od ispitanika/ce koji su izrazili neslaganje sa iskazom da navedu primer dobrog vođe moglo je biti shvaćeno i kao poziv za ukazivanje na (istorijsku) ličnost koja im je iz nekog (drugog) razloga 'bliska', uprkos njegovoj autoritarnosti. Van svake sumnje je da su dalja istraživanja na ovom planu neophodna. Stoga se ovaj rad mora shvatiti samo kao početni doprinos naporima za metodološko unapređenje kvaliteta upitnika i pouzdanosti indikatora. Makar kada je u pitanju Srbija.

LITERATURA

- Anderson, Amy et al. 2001. Usability testing and cognitive interviewing to support economic forms development for the 2002 economic census. *Proceedings of the Statistics Canada Symposium 2001 – Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective*.
- Blair, Johnny and Presser, Stanley. 1993. Survey Procedures for Conducting Cognitive Interviews to Pretest Questionnaires: A Review of Theory and Practice. *Proceedings of the ASA Section on Survey Research Methods*. Alexandria, VA: American Statistical Association.
- Cannell, Charles et al. 1989. *New Techniques for Pretesting Survey Questions*. Ann Arbor: Survey Research Center
- DeMaio, Theresa et al. 1993. *Protocol for Pretesting Demographic Surveys at the Census Bureau*. Washington, DC: U.S. Bureau of the Census.
- Ericsson, Anders, and Simon, Herbert. 1980. "Verbal Reports as Data". *Psychological Review* 87: 215–251.
- Fajgelj, Stanislav. 2010. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Filipović, Božidar. 2018. „O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije”. U ur. Pešić, Jelena et al. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja.
- Geisen, Emily and Bergstrom, Jennifer, 2017. *Usability Testing for Survey Research*. Cambridge: Elsevier.
- Jabine, Thomas et al. 1984. *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington, DC: National Academy Press.

- Jobe, Jared and Mingay, David. 1989. "Cognitive Research Improves Questionnaires". *American Journal of Public Health*, 79: 1053–1055.
- Lazić, Mladen. 1991. „Statusna konzistencija društvenih grupa”. U ured. Branimir Krištofić, Vladimir Lay, Benjamin Perasović. *Socijalna struktura i kvalitet života u Hrvatskoj*. Zagreb: IDIS.
- Lazić, Mladen (ur.). 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan (prir.). 2013. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen and Cvejić, Slobodan. 2015. "Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia". *European Sociological Review*, 27 (6): 808–823.
- Lazić, Mladen (prir.). 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen (prir.). 2016. *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja štampa.
- Miller, Kristen et al. 2014. *Cognitive Interviewing Methodology*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Petrović, Irena. 2013. „Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji”. *Sociologija* 40 (3): 375–394.
- Pešić, Jelena. 2016. *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Presser, Stanley et al. (ed). 2004. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*, Hoboken: Wiley.
- Royston, Patricia and Bercini, Deborah, 1987. "Questionnaire Design Research in a Laboratory Setting: Results of Testing Cancer Risk Factor Questions". *Proceedings of the ASA Section on Survey Research Methods*. Alexandria, VA: American Statistical Association, 829–833.
- Willis, Gordon, 2015. *Analysis of The Cognitive Interview in Questionnaire Design*. Oxford: Oxford University Press.

Božidar Filipović

THE LEVEL OF AUTHORITARIANISM IN EMPIRICAL RESEARCH – INTERPRETATIONS OF THE QUANTITATIVE INDICATOR

SUMMARY

The problem of validity is the central theme of our work. In particular, we are interested in measuring the level of authoritarianism in empirical research. We want to point out the potential contribution of a qualitative approach to this problem. Attention is devoted to only one indicator: „Without leaders, every nation(ality) is like a man without a head”. This question has been used in a series of domestic and international research in the last few decades (South-East European Social Survey Project). It is the starting point of our qualitative research. The goal of qualitative research is to better understand the meaning that respondents attach to the above statement. Through semi-structured interviews, we got a deeper insight into the interpretations and answers on the Likert scale. Although the qualitative research was carried out on a relatively small (quota) sample of 20 respondents, we consider the data to be interesting and relevant. The results appear as some kind of supplement or correction of a large amount of quantitative data that have been collected so far.

KEYWORDS: *Authoritarianism, Validity, Questionnaire, Qualitative Research.*